

İslam İslahatlarında

Tarixdə mövcud olan dinlər heç zaman sabit, dəyişməz olaraq qalmamışdır. Tarixin inkişaf axarına uyğun şəkildə transformasiyaya uğrayan dinlər ictimai-siyasi vəziyyətdə adaptasiya olunaraq dəyişir, təkmilləşərək dini tekamül prosesi keçirir. Bəzi hallarda isə, mövcud ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi şəraiti təbəqətirmeyənərlər ölürlər və tarixin yaddasına köçürülür.

Dünya mədəniyyəti tarixinin möhtəşəm dirlərindən biri olan Azərbaycan keşməkəslerden xali olmamışdır. Təşəkkül taparaq yaradıñğı, formalasdığı çağlarda islam dini artıq müstəqil bir mədəniyyət kimi özünü təzahür etmiş, bu dini qəbul edən millət və xalqlara sözün eśl mənasında özünəxas şəkilde sivilizasiya bəxş etmişdir. Azərbaycan mədəniyyəti tarixinin XI-XIV asrlarını əhatə edən çıçəklənməni mehz islamla əlaqələndirən müəlliflərin arqumentleri artıq elmədə səslənməkdədir. Orta asrlar tarixinin bu çağlarında Azərbaycan mədəniyyətində "intibah" in sebəbini islamla bağlayan müəllif Nizami Cəfərov özünün kulturoloji təhlilini belə izah edir: "Orta asrlarda klassik mədəniyyətin aparıcı mövqeyə malik olması ümumun Azərbaycan mədəniyyətinin strukturunda İslam əcəviliyini şərtləndirir" (Nizami Cəfərov - Mütəslim mədəniyyəti, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 10 avqust 1990).

Azərbaycan və o cümlədən, bu dini qəbul edən digər xalqların intibah bəxş edən islam artıq XV əsrəndə başlayaraq özünün əvvəlki telimində dəyişikliklərə məruz qalır və bu proses müasir tariximizin yeni dövrüne, əsrin axırlarına qədər davam edir. İslam telimindəki dəyişikliklər necə təzahür olunurdu, onların mahiyyətini nə təşkil edirdi, nehayət, bu dəyişiklik ümumi mədəniyyətə öz təsirini necə göstərirdi? Bu suala lakonik cavabı aşağıdakı fikirlə izah etmek olar: hakim və dini ruhani dairələrin əlində mürtece şəkilde "elastikləşdirilən" islam telimi, onun özüyini müsbət eden Quranı-Kərim əsil mahiyyətindən uzaqlaşdırılmış, azdırılmış və bunun müqabilində dini saxtakarlıq geniş vüsst alaraq xurafat, mövhumat, fanatizm, cahillik müsəlman dünyası və onun bir hissəsi olan Azerbaycanda əsil sosial belaya çevrilmişdir. Təbiət və cəmiyyət hadisələrinin səbəbinin, əlaqə və qanunuşağınlarının yanlış, təhrif olunmuş şərhilə bağlı olan xurafat və mövhumat Azerbaycan cəmiyyətinin mədəni tərəqqisini lengidən amila çevrilmişdir. Görkəmlü maarifçi Səməd bəy Mehmandarov yazişti: "...xurafat həmisi xalqlarda və mədəniyyətin bütün mərhəlelerində hər növ istismarın zəngin mənbəyi xidmətini görmüş və görməkdə davam edir" (Saməd-bek Məmmədov - *Как быть?* Gəzət "Новое обозрение" № 3459, 18 yanvar 1894).

Mehmandarov - Kar. Ümri. Fazıl
İslam dininin bu şəkəl salınması Şərqi üzərində ağlıq edən, yeni-yeni müstəmləkəsi
əldə etmək istəyi və dünyanın bölüdürlülməsi iddiasında olan Qərb üçün göydəndişmə
bir hadisə idi. Müsəlman dünyasında hakim ideoloziya olan islam təliminin qayda-
qanunlarını saxtakarcasına həyata keçirən, təblig edən hakim qüvvələr mədəniyyətdə
qorxunc bir hadisə idi. Kütütlərin avamlığı, incesənətdə tənəzzüllü yaranan islamı
“sənzura”, əlmən geriliyi, insanlardakı qul xislieti ruhunun güclü təzahür, qadınların
acınacaqlı vəziyyəti - bütün bunlar islama köklənən “Qoca Şərqi”nın mədəni mənzərəsi
idi. Bu mənzərə, həm də Azərbaycan mədəniyyətinin ümumi görünüşü idi. Bu faktın

madaniyyatşunaslıq argumentları

özü dinin mədəniyyətə təsirinin reallıqlarından başlıcası kimi dəyərləndirilməlidir. Hərçənd ki, buradakı təsir neqativ xarakter, mürtəcə mahiyəti kəsb etək də, bu təsiri əksinə, yeni tərəqqiyə doğru yönəltmək XIX əsrin axırları XX əsrin əvvellərində müsəlman dünyası, o cümlədən Azərbaycan cəmiyyətinin qabaqcıl nümayəndələrinin üzərinə düşdü. Bu hadisə tarixə islam islahatları kimi daxil oldu. Bu haqqda fikir söyləməzdən öncə, ümumiyyətə, islahatlar barədə səhbət açaq. Ayetullah Mürtəza Mütəhəhəri islahati “İslama xas olan bir ruhiyyə” kimi qiymətləndirərək qeyd edir: “Hər bir müsəlman olduğu hökmə görə ister-istəməz islah tələb edendir, heç olmazsa islah tələb etməyin tərəfdarıdır” (Ustad şəhid Ayetullah Mürtəza Mütəhəhəri - Son yüzillikdə islam hərəkatlarından xülasə təhlili, B., s.7). Müəllif islahatların ictimai dəyerini, əhəmiyyətini qeyd etməklə bunun Qurani-Kərimə əsaslaşdırmasını sübut edən aya və surələri də açıqlayır (“Bəqərə” ayesi, 11,220; “Ə’raf” surəsi 56, 85,170; “Yurd” surəsi 38, 111, “Qəsəs”19). Dini təkamülün başlıca istiqamətləri olan islahat və modernizasiya ictimai hayatin, tarixi şəraitin tələblərinə uyğun olaraq dini təfsir tələblərini daha mütərəqqi cəhətə istiqamətləndirmək, dini təlimin ilkin vəziyyətə qayğısını temin etmək və bunların yaşasında cəmiyyətin inkişafı, mədəniyyətin irəliləyişinə nail olmaqdır. Dini modernizasiya ayin icraçılığı, ehkam və ayinlərin “sirav” mollar, hətta ayrı-ayrı dindarların on kiçik dəyişiklikləri”ni (A. Əhəmedov - Azərbaycanda islamın modernləşdirilməsi, B., 1994, s.22) nəzərdə tutursa, islahat hərəkatları isə, dində daha dərin, əsaslı və prinsipial dəyişiklikləri əhatə edir. XIX əsrin axırları XX əsrin əvvellərində baş verən islam islahatlarını həyata keçirənlərin də əsas məqsədi ortodoksal封建 islamını müsəlman aləmindən yarayıb inkişaf etməkdə olan yeni sosial-iqtisadi, ictimai münasibətlərə uyğunlaşdırmaq idi. Başəri məyandasda bu işi şəhəsine götürmüş mütərəqqi fikirli islahatçılar, başda Şeyx Cəmələddin Əfqanı olmaqla Məhəmməd İqbəl (1873-1938), Seyyid Əhməd xan (1817-1909), Məhəmməd Abdə (1834-1905) islam ehkamlarının ictimai tərəqqiyə mane olan, əhəmiyyətin inkişafını çox ləngidən bir sira köhnəlmış cəhətlərini dərk edib təkmilləşdirmək yolu ilə müsəlmanlığı müasirləşdirməyi əsas məqsəd kimi qarşıya qoyaraq müvafiq konsepsiya irəli sürmüşlər. Bu ilahiyatçılardan daha fərqli olaraq Cəmələddin Əfqanı mütərəqqi konsepsiyası ilə iləri doğu addım atmışdır. Onun islahatçı konsepsiyasının əsəri əhəmiyyəti onunla izah edilir ki, bu müsəlmanlığı qəbul etmiş xalqların milli yanışı, milli şürurunun dirçəlişinə güclü təkan oldu. Bu oyanışın mərkəzində Şərqiropa müstəmləkəciliyinə qarşı milli-azadlıq hərəkəti başlamışla yanaşı, milli dirçəlişin digər əhatə dairələri, milli əhəmiyyətlərin inkişafı da başlıca yer tuturdu. Leyla və Nəzəri fikirlerini “Milli vəhdət fəlsəfəsi” konsepsiyasında izhar edən Əfqanı formalarının en böyük əhəmiyyəti bu hərəkatın həm fikri, həm də ictimai əhəmiyyətin əsaslığında idi. Və bu ideyalar Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkirleri Əhmədbəy Ağəglu, Məmməd Əmin Rəsulzadə və Əlibəy Hüseynzadənin milli oyanış konsepsiyasının özünü teşkil etdi. Əlibəy Hüseynzadənin: “Türkşəmkən, islamlaşmaq, avropalaşmaq” ifrətməsi məhz bu ideyaların konseptual təzahürü idi.

Sədaqət Əliyeva